

Прищеп О. П.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Свисюк О. В.

Державний університет «Житомирська політехніка»

ЗМІНИ КОНЦЕПТУ УКРАЇНА У МОВОМИСЛЕННІ ПЕРШОКУРСНИКІВ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ 2015, 2018, 2021 ТА 2022 РОКІВ)

У статті йдеться про особливості семіосфери концепту Україна, які зумовлені умовами часопростору та впливом суспільно-історичних подій на свідомість мовців. Автори публікації доводять, що формування концепту УКРАЇНА в мовомисленні української молоді позначене маркерами революції, окупації та війни, які відображені відповідними смислами в асоціативних полях лексеми Україна, продукованих учасниками асоціативного експерименту 2015, 2018, 2021 та 2022 років. За допомогою статистичного аналізу отриманих даних у формі діаграм авторами проілюстровано множинну найчастіше вживаних асоціацій та досліджено їх природу. Результати асоціативного експерименту дають підстави стверджувати, що асоціативне поле лексеми насправді є індикатором суспільних та історичних змін у мовомисленні реципієнтів, а асоціації відображають глибинні смисли, які належать до колективної та індивідуальної підсвідомості. Експериментальним шляхом автори фіксують та доводять появу змін у семіосфері концепту УКРАЇНА та його місце в мовній картині світу молодих людей, які взяли участь в експерименті. Вибірка загалом становить 800 осіб, що забезпечує презентативність цього дослідження. Автори доводять, що в асоціативному полі реципієнтів опиняються значення, які відображають особливості актуального часопростору. На основі даних опитування авторами побудовано діаграми, які ілюструють переважання в ядрі асоціативного поля одного з трьох типів смислів – понятійних, ціннісних або образно-асоціативно-перцептивних, на що, як припускають автори, впливають умови часопростору. У статті порівнюються результати статистичної обробки даних асоціативного експерименту попередніх та нинішнього років. Завдяки цьому автори роблять припущення, які саме смисли є маркерами війни, революції та окупації. Увага авторів також зосереджена на тому, який тип асоціацій переважає в різні роки. Зважаючи на особливості кожного типу асоціацій, на їх кількість та якісні характеристики, автори роблять висновок, що в часи національної загрози, найчастіше продукованими стають ціннісні смисли, а в час відносного спокою – понятійні та образно-асоціативно-перцептивні.

Ключові слова: концепт, Україна, асоціація, асоціативний експеримент, мовомислення, мовна картина світу, вербалізація, слово-стимул.

Постановка проблеми. Оскільки будь-який концепт є одиницею ментального рівня, то в концепті УКРАЇНА поєднано індивідуальне й колективне підсвідоме. Як відомо, в процесі мовомислення ми оперуємо саме концептами, які відображають мовну картину світу. Концепт є ментальним конструктом і належить до етнокультурних констант. Він так чи інакше визначає світовідчуття мовців, їх національний характер і спосіб мислення.

Незважаючи на велику кількість досліджень концептосфери, у сучасному українському мовознавстві концепт УКРАЇНА досі не мав повного концептуально-семантичного представлення [7],

а також відсутність у сучасному мовознавстві «цілісної характеристики мовно-концептуальної картини світу українців як представників єдиної нації й носіїв прикметних рис окремих регіонів» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині відомі ґрунтовні дослідження концептів, з-поміж яких до досліджуваної нами проблеми найбільш близькі роботи таких мовознавців, як Т. В. Пономаренко [5], І. В. Хоменська [7], О. А. Павлушенко [4]. Так, Т. В. Пономаренко дослідження концепту УКРАЇНА було здійснене в 2002, 2010 та 2016 роках за допомогою описового та експериментального методу (асоціатив-

ного та лінгвістичного експериментів). Дослідниця описала лексикографічний, етимологічний, лексико-семантичний, топонімічний та ментальний аспекти концепту УКРАЇНА та зазначила: «Образ має тенденцію розвиватися, змінюватися, тому вивчення динаміки розвитку образу завжди буде актуальною та перспективною темою лінгвістики» [5]. На думку Хоменської І. В., концепт – це «психоментальне утворення, що віддзеркалює уявлення про світ через образи, асоціації, поняття та ставлення до них. Динамічна одиниця, характерна як для окремого індивіда, так і для колективу представників певної культури» [7, с. 5]. Структура концепту являє собою єдність понятійного, образно-асоціативно-перцептивного та ціннісного складників, тому повноцінно пояснити зміст концепту, як семантичне значення лексеми, неможливо. Так, дослідниця О. А. Павлушенко зазначає: «На нетотожність понять «зміст» і «значення» вперше вказали логіки, які виявили, що значення слова охоплює поняття про референт, тоді як його зміст перебуває у площині контексту, який містить оцінні характеристики предмета з погляду особи чи етносу» [4]. Оскільки концепт існує в мовомисленні у формі смислів, образів, асоціацій, то асоціативне поле має якнайкраще усі ці смисли, образи, цінності відображати.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження було встановити, чи в умовах нинішнього часопростору традиційні смисли, пов'язувані мовцями із концептом Україна, доповнюються новими, відображенням яких є асоціації на слово-стимул Україна. **Методом** нашого дослідження ми обрали асоціативний експеримент, який проводили у кілька етапів 2015, 2018, 2021 та 2022 року і в якому щоразу брали участь 200 першокурсників навчальних закладів вищої освіти різного фахового спрямування м. Житомир, загалом 800 комунікативних реципієнтів. В центрі асоціативного поля ми отримуємо асоціації, що служать означенням понять (іноді – двох близьких за значенням понять, котрі однаково часто асоціюються у реципієнтів із запропонованим словом-стимулом), яке є смисловим ядром концепту. Також ми зможемо виділити з-поміж продукованих асоціацій близькоядерну та периферійну зони асоціативного поля, до яких належать, окрім вербалізаторів, ментальні утворення (смисли на позначення цінностей).

Виклад основного матеріалу. В полі нашої уваги – аналіз змісту вербальних одиниць та конструкцій, пов'язаних із лексемою-стимулом «Україна», котра означає досліджуваний нами

концепт. Для аналізу результатів до уваги ми брали найбільш уживані та значущі для розкриття основних складників концепту асоціації. Асоціативне поле лексеми Україна в дослідженні 2015, 2018, 2021 року відображає такі три складники концепту:

– **ціннісний** аспект відображений асоціаціями *незалежність, сила, гордість, велич, герої, патріоти, понад усе, Шевченко, багатостраждальна, мирне небо над головою;*

– **образно-асоціативно-перцептивний** – *батьківщина, рідна країна, дім, мати, ненька, вишиванка, війна, родина, рідні, краса, борці, небо, поле* та деякими іншими;

– **понятійний** – *держава, народ, нація, мова, герб, тризуб, прапор, гімн).*

З-поміж продукованих асоціацій ми можемо виділити також близькоядерну та периферійну зони асоціативного поля, до яких належать асоціації на позначення ментальних утворень, як-от: *незалежність, дім, мати, ненька, вишиванка, гордість велич, родина, рідні, Шевченко*, що візуалізує діаграма на рис. 1.

Близькоядерна та периферійна зони містять асоціації, які позначають глибинні смисли концепту УКРАЇНА, пов'язані з колективним та індивідуальним підсвідомим, і відображають особливості ментальної рефлексії концептоносіїв, зокрема її ціннісного аспекту.

2015 року ще не було асоціації *мати і ненька* [6], які спорадично потрапляли в асоціативні поля реципієнтів 2018 і 2021 років як прикладки – *Україна-мати, Україна-ненька* або як *ненька Україна*. Сучасна українська дослідниця І. Хоменська зазначає: «Типовими вербалізаторами концепту у фольклорі є лексеми: «ненька», «мати» та «калина» як образ-символ Української Держави». [7, с. 9], а також «постульовано ідеологемі «Україна як найвища цінність» [7, с. 8].

Цікавою, з точки зору її продукування в різні роки, є асоціація *незалежність*: 2015 року ми не отримали жодної такої асоціації, а вже вона продукована приблизно 10% учасників [6], 2021 року – приблизно 5%.

Щодо периферійних асоціацій, то 2015 року це були асоціації *сила, прапор, Шевченко, багатостраждальна, працююча, борці* та одиничні *країна, край, багатство нації, Майдан, свій, мій, велика, вічна, роз'єднаність народу, змучена, біль, АТО, виснажена, пісня*; 2018 – *нація, неподільна, єдність, єдина, Україна в серці, Україна понад усе, українці, радість, сльози, врожай, калина, корупція, тяжкий час, синій і жовтий, Київ, Карпати*

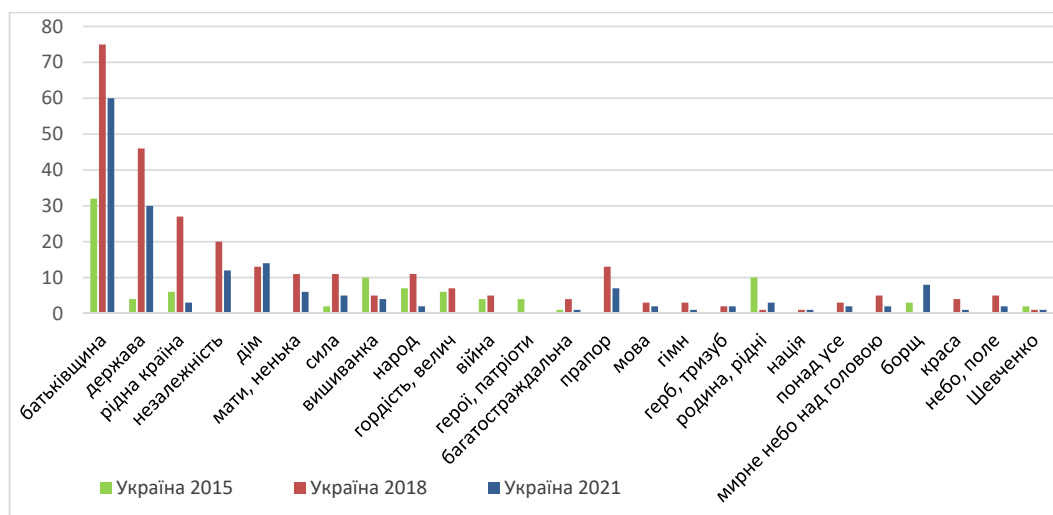

Рис. 1. Кількісна характеристика асоціативного поля лексеми-стимулу Україна у дослідженнях 2015, 2018, 2021 років

та інші [6]; 2021 – *гімн, краса, небо, поле, село, пісня, сало, мати, ненька, багатотраждальна, Шевченко, нація, українці* та ін.

Асоціація *сила*, яка 2015 була в периферійній частині асоціативного поля лексеми Україна, а в 2018, 2021 та 2022 потрапила в близькоядерну, натомість асоціацію *мова* до слова Україна в 2015 році не продукував жоден з опитуваних – лише в 2018 році приблизно 3% та в 2021 приблизно 2% асоціювали Україну з *мовою*, а 2022 – 4%.

Концепт УКРАЇНА, окрім традиційних вербалізаторів *територія, незалежна держава* [1, с. 1502], *свій край, земля* [2, с. 230], містить у собі нині нові цінніснорефлексійні нашарування, зумовлені реаліями нинішнього хронотопу. Натомість, такі смисли, як *країна, край*, що знаходиться в межах іншої країни, краю; *анклав* [1, с. 1502] або дієслово *украяти*, тобто «відрізати» [2, с. 230] не виконують функцію вер-

балізаторів концепту УКРАЇНА в мовомисленні учасників нашого експерименту. 2018 року, і 2021 з'являється асоціація *дім*, її кількість збільшується, і в 2022 помічаємо тенденцію наближення її до ядра асоціативного поля (див. рис. 2).

Цікавим є також відсоткове співвідношення асоціацій 2021 та 2022 років, яке ілюструє діаграма рис. 3.

Так, з діаграми на рис. 3 бачимо, що асоціація *багатотраждальна*, яка була присутня в асоціативному полі 2021 року, відсутня 2022 року. Натомість з'явилися нові асоціації *відвага, сила духу* (були також одиничні асоціації *дух* та *український дух*), *гордість, слава, війна*. Зауважимо лише, що ці асоціації були присутні в асоціативних полях також 2015 та 2018 року, а 2021 вже ні. Тому можемо припустити, що вони є маркерами революції та війни, оскільки з'являються на тлі відповідних подій. Якщо ж взяти до уваги частоту про-

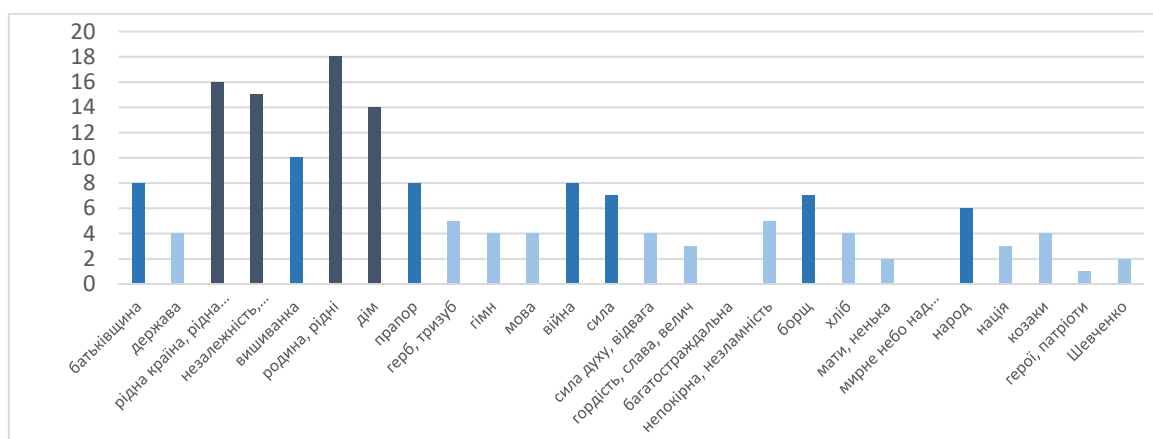

Рис. 2. Динаміка продукування асоціацій на слово-стимул Україна в 2022 році

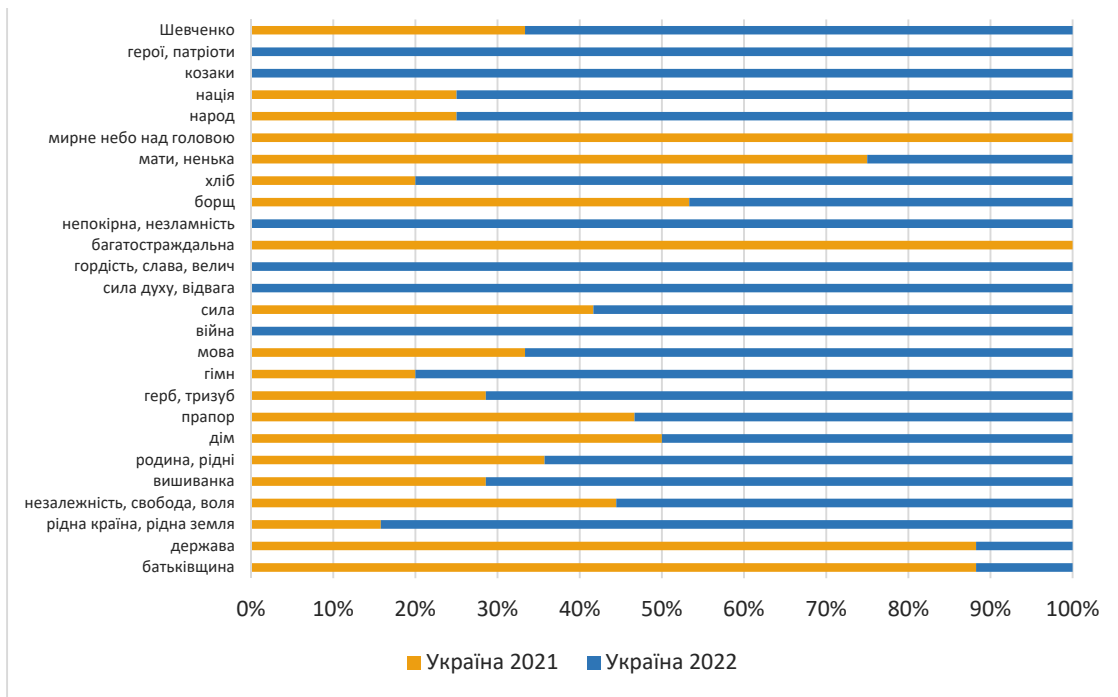

Рис. 3. Співвідношення асоціацій на слово-стимул Україна 2021 та 2022 років

дукованих асоціацій, то побачимо, що вона також змінюється і спричиняє їх перехід зі смислової домінанти в близькоядерну зону чи периферійну та навпаки, як от, наприклад, відбувається з домінантними в 2021 році асоціаціями *батьківщина*, *державна* та близькоядерною асоціацією *рідна країна*, яка 2022 стає домінантною.

Ця ж діаграма демонструє кількісне співвідношення асоціацій за типом продукованих смислів: 2021 найбільш уживаними є понятійні асоціації *батьківщина* та *державна*, а 2022 ціннісна асоціація *рідна країна* та образно-асоціативно-перцептивна асоціація *дім*, також 2022 частіше, ніж у попередні роки вживається асоціація *рідна земля*, яка починає асоціативний ряд.

Також цікаво, що жодна із найчастіше вживаних асоціацій 2021 і 2022 року не є рівною за частотою вживання саме в ці роки, хоч деякі з них мали 2015 і 2018 року приблизно однакову кількість, – наприклад, *гордість*, *велич*, *війна Шевченко* [6]. Отже, зміна суспільно-історичних умов впливає на мовомислення та мовну свідомість, що виражається також в якості та кількості асоціацій, продукованих під час експерименту.

Периферійними асоціаціями 2022 року стали такі: *герої*, *патріоти*, *мати*, *ненька*, *пісня*, *поле*, *серденько*, *рідна*, *наш*, *свій*, *працьовита*, *любов*, *тепло*, *сильні люди*, *українці*, *пшеничне поле*, *степ*, *ЗСУ*, *стовпи сіна*, *синій і жовтий*, *відданість*, *українці*, *Карпати*, *свобода слова*, *багата*

культура, *історія*, *садок вишневий*, *калина*, *краса*, *чесний*, *могутність*, *співуча*, *кров*, *правопис*, *хліб*, *вічна боротьба*, *географічна мапа з Кримом*.

Порівняльний аналіз результатів дослідження в 2015, 2018, 2021 та 2022 роках засвідчив відмінності в структурі асоціативних полів. Так, домінантні асоціації *батьківщина* та *державна* перейшли в розряд близькоядерних, а близькоядерні асоціації 2015, 2018 та 2021 років *рідна країна*, *дім*, *родина*, *рідні (люди)* та *незалежність (воля як варіант)* склали 2022 року асоціативне ядро. Із периферійної частини асоціативного поля 2018 та 2021 років у 2022 році в близькоядерну зону потрапили асоціації *сила*, *війна* які знаходилися в близькоядерній зоні також 2015 року. Новими асоціаціями, які потрапили в розряд близькоядерних, стали *незламна*, *непокірна*, *сила духу*, *дух*, *відвага*. Асоціації *мова*, *гімн*, *герб*, *нація* 2022 року стали частіше продукованими, ніж в попередні роки. Натомість асоціації *гордість*, *слава*, *велич*, які знаходилися в близькоядерній зоні, потрапили в периферійну частину асоціативного поля.

Висновки. Як засвідчив порівняльний аналіз результатів дослідження різних років, суспільні процеси можуть змінювати асоціативне ядро лексеми та смислове наповнення асоціативного поля в цілому. В часи національної небезпеки мовомисленню властиво змінюватися в бік збагачення ціннісними смислами (*незламність*, *відвага*, *непокірна*, *сила духу*, *свобода*, *воля*, *велич*, *гордість*,

любов тощо). **Понятійними** маркерами війни в семіосфері концепту Україна стали *батьківщина, держава, прапор, війна, герб, тризуб, воїн, гімн, мова, козаки, народ*. **Образно-асоціативно-перцептивні** маркери – *дім, мати, сила, рідний, родина, рідна земля, борщ, вишиванка*.

Перспективою такого дослідження є підготовка результатів для подальшого використання їх у галузі мовознавства, психолінгвістики, соціолінгвістики, соціальних комунікацій, психології, культурології, соціології, політології, філософії.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : Перун, 2009. 1736 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Довіра, 2007. С. 230–231.
3. Величко З. До поняття “МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ”: рецепція західноукраїнських публіцистів 20-30-х років ХХ століття: URL: http://old.journ.lnu.edu.ua/publications/visnyk34/Visnyk%2034_P1_10_Velychko.pdf (дата звернення: 06.10.2018).
4. Павлушенко О. А. Вербалізація субконцепту «ПРИРОДА» концепту «МАЛА БАТЬКІВЩИНА» в мовній картині світу М. Стельмаха: URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer30/33.pdf> (дата звернення: 05.10.2018).
5. Пономаренко Т. В. Динаміка топонімічного концепту УКРАЇНА (за лексикографічними джерелами та результатами експериментальних досліджень). Вісник ОНУ. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Сер.: Філологія. 2017. Т. 22, вип. 2(16). С. 100–104.
6. Прищепя О., Плечко А., Свисюк О. Особливості вербалізації концепту Україна в мовомисленні сучасної української молоді. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія Філологічні науки. 2018. Вип. 292. С. 109–116.
7. Хоменська І.В. Вербалізація концепту УКРАЇНА в українському художньому дискурсі (автореферат): URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12183/1/Khomenska.pdf> (дата звернення: 06.10.2018).

Pryshchepa O. P., Svysiuk O. V. CHANGES OF THE CONCEPT OF UKRAINE IN THE FIRST-YEAR STUDENTS' LANGUAGE THINKING (BASED ON RESULTS OF THE ASSOCIATIVE EXPERIMENT OF 2015, 2018, 2021 AND 2022)

The article deals with the peculiarities of the semiosphere of the concept of Ukraine, which are determined by the conditions of modern chronotope as well as the influence of socio-historical events on the speaker's consciousness. The authors of the publication prove that the formation of the concept of UKRAINE in the linguistic thinking of the Ukrainian youth is defined by the markers of revolution, occupation and war. These markers can find their reflection in the corresponding meanings in associative fields of the lexeme Ukraine, produced by the participants of the associative experiment held in 2015, 2018, 2021 and 2022. By means of the statistical analysis of the data obtained the authors not only illustrated in diagrams a variety of the most frequently used associations but made an investigation into their nature as well. The results of the associative experiment gave grounds for asserting that the associative field of the lexeme is actually an indicator of social and historical alterations in the recipients' linguistic thinking as well as the fact that the associations reflect deep senses belonging to the collective and individual subconscious. Using an experimental method, the authors record and demonstrate the occurrence of changes in the semiosphere of the concept of Ukraine and the place it occupies in the language world picture of young people participants of the experiment. The total number of participants accounted for 800 students, that ensures the representativeness of this study. The authors of the article prove that in conditions of the present chronotope in the recipients' associative field there occur new senses reflecting its peculiarities. The charts created on the basis of the survey data point to the predominance of one of three types of meanings – conceptual, value, or figurative-associative-perceptual – in the core of the associative field. According to the authors' assumption it is stipulated and influenced by present chronotope conditions. The article represents the comparison of the results of statistical data processing of the associative experiment conducted in previous and current year. Owing to this comparison the authors make assumptions as for which very meanings are considered to be the markers of war, revolution, and occupation. The authors' attention is also focused on the type of associations prevailing in different years. Taking into account the peculiarities of each type of association, their number and qualitative characteristics, the authors imply that in times of national threat value meanings are most often produced, and in times of relative peace – conceptual and figurative-associative-perceptual.

Key words: concept, Ukraine, association, associative experiment, language thinking, linguistic picture of the world, verbalization, word-stimulus.